

МӘШҮР ЖҰСІП ЖӘНЕ «САРЫАРҚА ТАРИХЫ»

XX ғасырдың басында Ресей өзінің орыстандыру саясатын ашық жүргізе бастады. Қазақстандағы қоныстарды суның бір айғағы болса керек. Қауымдық жерлерді тартып алу, күнкеріс жерден айрылу қазак қогамының әлеуметтік бөлшектелгүй де тузыды. Дегенмен де кейір галымдар отарлау саясатын прогрессивті өсері тұралы да кеп айтып жүр. Әрине кедейленген қазақтардың қала және село пролетариаты - жатақтарға айналуы есе түсті. Сонымен бірге отырықшылықта бой бұрды. Бірақ бұл амалсыздық екенин үмтіплаған да жен. Бұл қазақтардан жерді күштеп алғандақтан, жер тапшылының нәтижесінде болған процес. Себебі ең шұрайлы жерлерден, отырықшылыққа, егіншілікке ынғайлы жерлерден айрылған ел, соқыр балаша бірудін етегінен үстап кете барды...

1905-1907 жылдары Элихан Бекейханов, Ахмет Байтұрсынов т.б. қазақ зияткылары патша үкіметінің қазақ жеріне жүргізіп отырған саясатына қарсы шығады. Мәшүр-Жұсіптің де саяси қайраткер болып шындалуына елде болып жатқан өзгерістер әсер еттей қоймады. Оның публицистикалық қызметтіңде оянын және алғаш кітап шығаруы да осы кезеңге тап келді. Мәшүр-Жұсіп Көпеліұлының 1907 жылы Қазан баспасынан үш кітабы жарыққа шығады. Олар:

-1 «Тіршілікте кеп жасағандақтан көрген бір тамашамыз» кітабының елең түріндегі жазылған нұсқасы;

Жоғарыдағы мақаламыздың езегі болған Мәшүр-Жұсіптің «Сарыарқаның кімдік екендігі тұралы» еңбегі тұралы сез қозғалық. Бұл кітаптың бірнеше нұсқасы бар. Олардың барлығы да «Мәшүр Жұсіп» көп томдық шығармалар жинағына Куандық Мәшүр Жұсіповтың басшылығымен жарыққа шықкан. Аталмыш кітаптың:

•Бірінші, қолжазба түріндегі нұсқасын Нартай Куандықұлы Жұсіповтың әзірлеуімен алғаш «Қазак тілі мен әдебиеті» журнальда басылды [5]. Ол толышымен Куандық Мәшүр-Жұсіповтың үзлеттік мұрагатында сақталған.

•Екінші, қолжазба түріндегі ендігі бір нұсқасы - Мәшүр-Жұсіптің ез жазбасы OFKK сақтаулы [6].

•Үшінші, Өлең түріндегі жазылған нұсқасы: «Мәшүр Жұсіп Көпев», Таңдамалы. Алматы-1990 жыл, 55-бетте жарияланды. Сонымен бірге «Мәшүр-Жұсіп» Шығармалар жинағында басылды [7].

Бұл кітаптың 1907 жылы Қазан қаласында басылғаны, оның қара сөзбен жазылған кеп белгінде қазақ тарихы қарастырылғаны белгілі. 1990 жылы Мәшүр-Жұсіп таңдамалысының бірінші томында [8] сол кітаптағы ақын елдендері ғана беріліп, ал, қара сөздері енбей қалған болатын.

«Сарыарқаның кімдік екендігі тұралы» еңбегінде жер су аттарының шығу тегіне тоқтала келе, жердің бағаларының издан аманат болып жеткенін ескертеді. Отарлау саясатының салдарынан мал өрісі тарылғып, ел арасында заплаталығының кан-

-Шенеуніктерге билік бере отырып қазақ шаруаларын ез еркімен көшүлеріне мәжбүрлеу;

•Казақстанға қоныс аударғандардың көрі қайтып кеттепейн қадағалау;

•Орыс қоныстанушыларына жағыдай жасау;

•Казақстан жерінде егін егіп, азықтулік қорына аиналдыру болатын. Ал мақсаты үлттік-орыстық мұдде еді.

1903 жылғы 10 маусымдағы «Сырдария», Фергана және Самарқан облыстарындағы қазыналық жерлерге ез еркімен қоныс аудару туралы» ережелер бұл аудандарға сол кезгедейн іс жүзінде зансыз болып келген қоныс аударуды заңдастырып берді.

Ә.Бекейханов: «Бас переселен мекемесінің есебі бойынша Қазак жері 240 миллион десятина. Егер бұл рас болса әрбір қазаққа 44 десятинадан кепімек. Бір үйде орта есепten 5 адам болса, үй басынан 220 десятинадан тимек ...үй басы 200 десятина түлі мұның оннан бірі де жоқ еді» [11]- деп жергілікті халықты кеместішілік пен әділетсіздіктің орын алғанын сынағ отыра, әлеуметтік тенсіздіктің қанат жайғанына қынжылыс біліреді. Мұхамеджан Тынышбаев: «Жер мәселесі қазақтар үшін сез жоқ ен манызды: будан ері жерлерді тартып алу мен опардың мұдделерін аяқтасты қылатын болса, тыныштық болады деп кепілдік беру қыны», деп ескертке келе отаршылдық жүйенің көзделген мақсатын ашық баяндайды: «Үкімет

•Біріншіден, жабайы варварлық репрессиялармен және тілді, әдет-түрліктер, дінді, үлтқа тән барлығын күнінде арқылы, жалпы, қазақтарды жеке үлт ретінде құртып жіберіп, аймақты орыстандыруға;

•Екіншіден, түрлі әкімшілік шаралар, бүйректар мен ережелер арқылы қазақтарды екіншісінан тибында айналауды жерлерге әлем құшағына күп шығуға үмтілғаны анық» [12].

«Сарыарқаның кімдік екендігі тұралы» еңбегінде жер су аттарының шығу тегіне тоқтала келе, жердің бағаларының издан аманат болып жеткенін ескертеді. Бұл Сарыарқадағы

кашқан қалмақтар ыдыс-аяқтарын бір жерге жинап тастап кеткен. Содан әр кім бір нәрсө тауып, солдай атап кеткен [13, 267-б.]

•«Баянаула» - Сарыбайдың жалызың қызы Баян сұлдырың туган жері Баянаула тауы екен Сондықтан да тау аты «Баянаула» атап қалған.

•«Қарқаралы-Қазылық» - Осы қызыдың қарқарасы түсіп қалған жеріді осылай атап кеткен.

•«Домбыралы», «Моншақты» - Домбырасы мен бет моншағы түсіп қалған жері.

•«Токырауын», «Жамшылы» - Жамшизы түсіп қалған жері.

•«Алтынсандық», «Ақшатай» - Сандығы түсіп қалған жер.

•«Өлеңті» - Өлең айттып, той қылған жері.

•«Жауырбығы» - Аттарының шідері түсіп қалған жер [13, 277-278-б.]

Демек жер-су аттары ел тарихымен тығыз байланысты. Мәшүр-Жұсіп: «Бұл Сарыарқа біздің қазақ атасының құны болып, олжы болып еді. Біреу біреуге: «сонынан қалмастай, атанның құны бар ма еді?»! [13, 267-б.] - деп жазады. Айқынты болса керек.

Баянаула өлкесінің сулу табигатының кіндік ортасы - Баянаула тауарының жоталар аймағы. Жасыл орманға бөлөнген көгілдір білкіттің күйлары, күмістей мөлдір көлдері, жұлар иісі аңқыған гүл жамылған аландары, жидекті-жемісті табиғи бакқа толы сай-салалары, сарқырап ақған бұлақтары, таңғажайып жаратылған жартастары мен тау шындары, самал ауасы жанға бояған бұл таулы алқапта халық ежелден Сарыарқаның «Жер үйіні» атаса, қазірде Қазақстанның «Швециариясы» атанды.

1903-1907 жылдар аралығында Баянаулыда да қазақтар станциясы пайда болып, аулдарға да көшіп келу тоқтамады. Қоныс аударушылар мен бірге Баянаула жерінде қарақшыларда келді. Олар жейбірақтап жатқан қазақ ауылдарына шабуылдар жасап, жолаушылар мен шаруаларды соққыға жығып, оның олжага кенеліп жатты. Қоныстанушыларға еркіндік бере отырып, қазақтардың беткес үстар азаматтарының көзін жойып, жергілікті халықты шет аймақтарға ығыстыруды ойлаган губернаторлар, орыс және украин шаруала-

Жұсіп қалмақ шабуылдан пен орыс алдап, көн байтақ Сарыарқаға қол салғанда, қазақ қайда бармак. Дегенмен де бұл қазақ не көрмеген дейсін.. Сөзіміз дөлелді болу үшін Мәшүр Жұсіпке жүгінелік: «...жер-суын: «чұаске»-деп, бір алды, «войсковой»-деп бір алды. Бұл екі алыспен ағашты, шабындылы жерден қазақ айрылды. Сырша жонға шағып, жан сақтап жүр: «Енінгө лайықты!»-деп, ол жан сақтап жүрген жерлерін мұжық көліп және алды» [13, 267-б.]

Мәшүр Жұсіп «Батыр деен бір барак ит. Екі қатынның бір табады. Би деген-аң шаригат. Ілүде бір ақ-қатын табады» [13, 284-б.]-деп қазақтың жауынгер халық екенин мақтаңышпен баяндай келе билердің қазақ қоғамында алатын орны жогары екенин баса айтады.

Үш жудін билерінің есімдерін атый келе «Күдай жаратқан билер» - деп ойын қорытындылайды. Шынында да билердің тұсында талас-тартыс, үрлік, жала жабу болғанымен де, ақылмен, баллен, бір сөзбен шешіліп отырғаны ақыт. Билердің ақыры Шон би болса керек. Себебі оны да Мәшүр-Жұсіп «Күдай жаратқан» -деп жазады. Әрине ол қазақтың Россияға қарған шағында ел басқарып, тәртіп орнатты. Ал патша үкіметі хандық білікпен, бидің үстемдігін жоя отырып, болыс пен ауылшынды тағайындал, ел арасында іртік жүргізді. Сол замандағы қариялар: Болыс болдым дегенше, Орыс болдым десейш!

Ауылнай болдым дегенше, Ауылнай алған ит болдым десейш!- деп..

Қоныс аударушылар мен бірге Урядникке, чиновнике, начальнике дегендеге де пайда болып, ел басқар қадамына ақша сұрай бастады. Бұның ақыры жемқорлыққа апарып соқты. Себебі ақша бергендер, кісі өлтірсе де, үрлік жасаса да кешірілпіп талтаңдал жүрді де жазықсыздар жапа шекті.

Мәшүр-Жұсіп «Сарыарқа тарихы» еңбегінің бірінші нұсқасында ел азаматтары мен алаш тұлғаларына үлттық сана бен болмыстық қайта қалпына келтіру үшін төмөндегі мәселелердің қарпайдар болғанын ескертеуді. Демек қазақта ел болу шығын:

1.Үлт қамын ойлайтын бір гана партия керек. Мәшүр-Жұсіп: «Қай

«Мәшүр Жусіп Көпееў». Таңдамалы. Алматы-1990 жыл, 28-бетте жарияланды. Сонымен бірге «Мәшүр-Жусіп» Шығармалары. 4-том. // 3-бет, Павлодар: «ЭКО» ФФ, -2004-жыл толықтырылып базылды.

2-«Сарыарқаның кімдік екендігі туралы».

3-«Хал-ахуал» кітабының өлең түріндегі жазылған нұсқасы: «Мәшүр Жусіп Көпееў». Таңдамалы. Алматы-1990 жыл, 24-бетте жарияланды. Сонымен бірге «Мәшүр-Жусіп» Шығармалары. 4-том. // 29-бет, Павлодар: «ЭКО» ФФ, -2004-жыл толықтырылып базылды. «Хал - ахуал» кітабының сыртқы мұқабасында «Казань. Типо-литография Императорского Университета 1907» деген жазу бар. Ал, бірінші бетінде «Казань книжный магазинъ Н-въ ХУСАИНОВЪХЪ» - деп жазылған.

Ақын бул өнбейлінде қазақ даласын жайлайған әділетсіздік пен тенсіздікті сыйнаиды.

Мәшүр Жусіп Көпейулының кітаптарын жарықта шығарғаны үшін Қазандары кітап шығарған баспаҳананын иелері ағайынды Хусайновтарға 12 мың сом көлемінде айып салынып, 14 кісіні айыптарап сотқа тартқан [1]. Осыдан барып 1907 жылы Мәшүр-Жусіп сапарға шығуға мәжбур болды. Себебі атапыш кітаптардың шығуына байланысты патшаның заң орындары Мәшүр-Жусіпті қамаута алуға бүйрүқ берсе керек. Ендігі жерде оның сонына түсіп, ізін аңдышандар кебіді. Мәшүр-Жусіптің жогарыдағы кітаптарының үшін де, қатал сынға алынып Қазан полицмейстери арқылы кудаланғаны мәлім [2].

Кітаптары кудалауга үшірагандықтан, үлдіріс мен қасындағы жандарға кесірім ти- месін деген оймен Мәшүр-Жусіп Көпейулы қазақ даласының онтүстік аймақтарына сапарға шығады. Осы сапары туралы «Жетісу сапары», «Түркістан, Ташкент сапары», «Қыргыз сапары», «Ереймен сапары» [3] деп атаплатын өлеңдерінде жазады. Мәшүр-Жусіптің сапары туралы Дихан Әбілев «...Бул жолы «Қашықын» тәрізді тағдыр тәлкегімен 1907 жылы барып терт жыл жүріп жиһанғас бол елге оралады». [4] деп жазады.

арасында арандатушылықтың кең еріс алғанын сынға алады. Калай дегенмен де «Сарыарқаның кімдік екендігі туралы» еңбегі бірнеше нұсқадан тұрғанымен де көтерген мәселеңі мен мазмұны жағынан бір мақсатты қөзделгені ақырат. Себебі Мәшүр-Жусіпті осы кітапты жазуға итермелеген қоғам зандылықтары болса керек. Себебі ол: «Қазақтың осы күнің еңгімесі» - деп, сәйлеп, «Сарыарқа» - деп ат қойып Сарыарқаның кімдік екендігі екенин әйлелу үшін ...», - деп, ескерілті етеді [9].

ХХ ғасыр басында қоныс аудару кен өткөл альды. Қазақстанның төрткіншіліктерінде қоныс аудару аймақтарына (Торғай, Орал, Семей, Сырдария, Жетісу) бөлінді. «Қоныс аудару қорын» құру үшін құрылған Қоныс аудару мекемелері «артық» жерлердің іздестіруге кірісті. Бос жерлердің анықтауда Ф.А.Шербинаның экспедициясының жұмысын да атап кеткен жен болар. Әрбір қазақ отбасы 15 десятина улес жер алып, қалған жер Мемлекеттік мешілк мінистрлігі қарамағына берілуі тиіс болды. Қазак халқының ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі мал шаруашылығын құрлдырау, асиресе, «Столыпин реформасы» [10] кезінде қүшінді. Соның салдарынан 1895-1905 жылдары далалық облыстарға 294 296 адам, ал 1906-1910 жылдары 770 мыншынан астам көлімектер келді. 1893-1905 жылдары қазақтардан 4 млн. десятина жер, 1906-1912 жылдары 17 млн. десятинадан астам, ал 1917 жылы барлығы 45 млн. десятина жер тартып алынды. Сүйтіп қоныс аудару-отарлауга үласы. Бұл уақыттағы қазақтың тыныс-тіршілігі мен болмысын Мәшүр-Жусіп:

Еркекте ақыл қала ма, Өз қонысынан ауған сон.

Ұргашыда ақыл қала ма, Бір-еден сауын сауған соң!», - деп бейнелеп, қауымдық жерлерді тартып алу, күнкөріс жерден айрылу қазақ қогамының елеуметтік белшектелуінде туғызынан аңгартады.

Мениң ойымша атапыш реформаның мақсаты:

-Шаруаны жердің иесі етіп бекіту;

-Шаруаларды Қазақстанға жаппай қөшір;

-Қазақстандағы күнарлы жерлерді анықтап, түрлі сұлттаулармен тартып алу;

кең ескертеуді. Үл Сарыарқадағы жер аты-бәрі қазақтың атабабасының аттары екенін баяндағы отыра, алаш азаматтары мен кекіреті сергек ел ақылдыларына ой салады. Мәшүр-Жусіп: «... Үл қазақ иесіз жаткан жерге текке келіп ие болған жок. Ак найзаның үшімен, ақ білекті күшімен кеше қаракерей Қабанбай, қанжығалы Бөгөнбай, Қаздауысты Қазыбек, Шақсақулы Жәнібек замандарында жаннан кешіп, сусын орнына қызыл қан ішіп, жаумен алысып, жатпен соғысып, күні-туні атысып, қара қанға батысып, шыбын жаңын нысанана байлан, не манғаз сарбаздарды жау жолында оқша үшырап еліп, сөйтіп алынған жер еді» - деп, Сарыарқадағы жерлердің киелілігі батырлардың ошағы және ерлік пен батырлықтың күесі болуымен құнды екенин жазады. Сарыарқаның тарихын қыска да болса сипаттай келе Мәшүр-Жусіп: «Құнбылды - Сырдария, құншығысы - үзын аққан Ертіс, онтүстігі - Жетісу өзен. Солтүстігі - Еділ, Жайық. Сол төрт судың арасы заман қадымда тауарларда «Дешт-қыпшақ» аттанған» [13], - деп Сарыарқаның етеден халқымыздың қоныстанған жері екенін және оның кең байтақ екенін көрсетеді. Сарыарқа өніріне қарасты Ұлытау, Қекшетау, Қарқаралы, Шыңғыстау, Баянаула мен Ерейментай киелі мекендер. Мәшүр-Жусіп Сарыарқаны жылрайп отыра қазақстанның басқада аумактарын назардан тыс қалдырмаған. Жалпы Сарыарқаның - тарихи географиялық атап екени мәлім. Сарыарқа мен Қазақ-егіз үғым. Қыран қанатын талдырып, түллар тұяғын тоздырып, батыр қаруын сомдап өткен Сарыарқа талайлардын ата жүрті және киелі мекені. Себебі бұл үлт тарихының айнасы мен сарырамас қазынасы.

Мәшүр-Жусіп Сарыарқадағы елеулі уақылардың күегерлері болған жер-су аттарының шығу тарихын төмөндедей сипаттайды:

* «Жасыбай асуы» - Жасыбай батырдың қалмақпен соғыста қаза тапқан жері;

* «Қалмак қырган» - Олжабай батырдың қалмақты қырган жері;

* «Жалаңғас асуы» - Олжабайдың қалмақ заманында қоныс қылып, қыстаган жері;

* «Шойынды қевлі» - Отжабайдан

лар, орыс және україн шаруала-рын қазақтармен күресудің әскери қуши деген санаалды. Сондықтан да қоныс аударып көлүшілерге сақтану үшін деген жалаумен қаруандары, ату мен тонауга ерік берді. Отарландырудың экономикалық зардалтарын айтқан кезде, қазақ епіншілік мәдениеті артка шеги-нетінін атап ету қажет. «Шаруалар ездеріне берілген жердің шекара-сын үлғайтын қана қоймай, бұрын жерлілік адамдар әнделген жерлерді тоздырып жіберді», - деп жазды губернатор Кауфман. «Бір жерде бір қазақты мұжық атып таастаса, қазақ өлгеннен көлінән алып, кеміл, мұжық үйіне қаннен-қаперсіз тыныш отыра береді. Егер бір қазақ бір үядникке қарсы келсе, атқанын атып, айдағанын айдал, қазақты қойдай тізіп, қозыдай көгендей бастайды» [13, 268-б.], - деп ел арасындағы әділетсіздікі, отарлау саясатының жалғасы екенін түсінген Мәшүр-Жусіп отандастарын орындарынан қозгалмауга шақырып, егін салып шаруашылықпен айналасуды үсынды. Қазак отарлығы әлкенің егістік шаруашылығын құйреттіп қана қоймай, қазақ-орыс қарым-қатынасының асқынуына әкелді. Қазак басшыларының қазақтардың қанау қасалып, қарулы курсеке соқтырыды. «Қазақтарға шаруашылыққа ен қолайлы, шұрайлы жерлер беріліп, қырғыз (қазақтардың) құқы мен мұқтаждығы ескерілмеді, қазақтарға зор енбекті қажет ететін дайын егістік алқаптар мен арықтарға ғана беріліп қоймай, оларға текке қажеті жоқ ен жақсы қыстақтар да тартып алынып берілді. Шаруашылығына ен қажетті, мал шаруашылығы мен еншілікке маңызды салаларда қырыз (қазақ) қазақтарға тікелей бағынышты болды, оларға текке қажеті жерлілікті қалық баудың ен арзан және женіл құралы болды», - деп көрсеттіп жүріп, түркіза, қазақ сонда қөнілді, ықыласты болып, бір түрлі жақсылыққа рағбеттілі болады» [13, 275-б.]

Бүгінде Мәшүр-Жусіп өмір сүрген ортасынан біздің ортамыз бөлек. Дегенмен қазақ жері, қазақ тілі, қазақ салт-дастырі, қазақ тарихы ве күндылықтарын жоғалтпай, жерді бабаламызыздың аманаты мен күн көріс көзі ретінде қабылдауды қоғамдың зандылық.

Бостан-бос ие болды орыс базын.

Біз журміз зорлық пенен зомбылықта,

Асудан асқан сайын жылап асып» [13, 267-б.], - деп Мәшүр-

партия керек. мәшүп жүсіп: «қаң жерде қажы көрсөн, партия басы, қай жерде ишан көрсөн, патия басы, қай жерде халғе көрсөн партия басы, қай жерде қожа, молда көрсөн, партия басы. Бул күнің қожа, молда қазақтың сонына ереді, қазақ майдың сонына ереді. Мал далагы ереді, соңан соң жүрт қалай оңсын, қалай түзелсін!» [13, 270-б.]-деп қазақ зияльыларының әр қайсысы бір-бір партия ашып алып, салынылтырып, ез тұлымдарын дөлелдеп, қоғамды көріп жеткілдірді. Осының салдарынан партияларда еміршіл болмай бірінен соң бір жабылып, із түссіз жоғалуда. Демек олар бір ауызы болмағандықтан қоғам қыспағына шыдай алмай солып қалған ағаш төрізді.

2.Байларга тың салу. Сонымен бірге ишан, қожа, қажы, молданы басындырыма «бұрынның адасу еркіннен жіберілмегісі /М.Ж./».

3.Жаңа оқу тәртібін енгізу «усули жәдіт, жаңа тәртіп берілуі /М.Ж./».

4.Кешіп-конуды бір жүйеге келтірү. Әйтпесе қазақ бұрынны ата баба үрдісін қойып, ез ойларына келгенін жасауда. Мәселен бір жерде 10-15 күн отырып, басқа жерге қоныс аударды әдетте айналдыран. Демек әлділер әлсіздерге қорлық көрсеттіп жүріп, ездерде отарлау саясатының жемтілік болды.

5.Ата-бабамыз салып кеткен шаригат жолымен жүріп, имандылық беріп бұру. «Тұган-тойсыз болмасын, өлген-ассыз болмасын!»- демекші ас пен тойда ысырап болмасын,- деп жазады.

Мәшүр Жусіптің сөзімен айттар болсақ: «... қазақты бұрынны ата-баба рәсімімен, солардың жақсы үлгісімен жүргізіп, түркіза, қазақ сонда қөнілді, ықыласты болып, бір түрлі жақсылыққа рағбеттілі болады» [13, 275-б.]

Бүгінде Мәшүр-Жусіп өмір сүрген ортасынан біздің ортамыз бөлек. Дегенмен қазақ жері, қазақ тілі, қазақ салт-дастырі, қазақ тарихы ве күндылықтарын жоғалтпай, жерді бабаламызыздың аманаты мен күн көріс көзі ретінде қабылдауды қоғамдың зандылық.

Әсете Пазылов
«Мәшүр Жусіп» мұражайының
тылымының қызыметкері.
Павлодар облысы Баянауыл
ауданы.